

Sąmokslas ar bausmė? Maro kilmės teorijos Europoje ir jų atgarsiai Lietuvoje

ASTA SKUJYTĖ - RAZMIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

MILDA KONTRIMĖ

Klaipėdos universitetas

ANOTACIJA. XIV a. į Europą atkeliavęs ir kelis šimtmečius ją siaubęs maras, o ypač jo kilmė susilaukė daugybės interpretacijų. Straipsnyje gilinamasi į dvi maro kilmės teorijas: pirmoji ligos atsiradimą ir plitimą siejo su žydų bendruomene, o antroji marą traktavo kaip žmonėms siunčiamą Dievo bausmę. Tyrime, pasitelkiant ir lyginant Lietuvos bei užsienio tyrėjų darbus, istorinius šaltinius, literatūrą bei tautosaką, mėginama atskleisti, kokių šių dviejų maro kilmės aiškinimų atgarsių būta Lietuvoje.

RAKTAŽODŽIAI: Dievo bausmė, liga, maras, tautosaka, viduramžiai, žydai.

ĮVADAS

1346 m. Kafos miestą (dabar Feodosija) Kryme apsiautusios mongolų kariuomenės gretose kilo didžiulė epidemija, kuri, išplitusi Vakaruose, iki 1350 m. nusinešė trečdalį Europos gyventojų gyvybių (McNeill 1998: 177–179). *Yersinia pestis* (iki 1967 m. bakterija vadinta *Pasteurella pestis*) bakterijų, plintančių per blusas, žiurkes arba žmones, sukeltas maras Europoje kartojosi iki pat XVIII a. pabaigos¹. Dėl itin didelio sergamumo ir mirtingumo liga vertė žmones ieškoti jos atsiradimo ir beveik reguliariai besikartojančių protrūkių priežasčių. Šiame tyrime susitelkiama prie dviejų Europoje gyvavusių maro kilmės teorijų: pirmoji ligos atsiradimą ir plitimą siejo su žydų bendruomene, o antroji skelbė marą esant Dievo bausme žmonėms už jų padarytas nuodėmes. Remiantis istorine medžiaga, tautosakos duomenimis,

1 Istoriniuose maro epidemijų tyrimuose ribiniais laikomi 1700-ieji metai. Nuo XVIII a. maro epidemijų pasikartojimų dažnis ir paplitimo mastai ėmė mažėti. Paskutinėmis didžiausiomis maro epidemijos bangomis laikomas 1709–1713 m. maro protrūkis Baltijos jūros regione (žr. Frandsen 2010), 1720–1722 m. – Marselyje (žr. Bradley 2019), o 1770–1772 m. maro epidemija plito lygiagrečiai su pirmuoju Rusijos–Turkijos karu (žr. Alexander 2003).

religine literatūra, užsienio ir lietuvių mokslininkų publikuotais tyrimais, siekiama iširti, kokį atgarsį XIV a. viduryje–XVIII a. pabaigoje šie maro ligos kilmės aiškūnimai turėjo Lietuvoje.

Tam, kad būtų geriau atskleista tiriama problema, būtina pristatyti jos kontekstą, pateikiant glaustą egzistavusių ligų sampratų apžvalgą.

Ligos priežastis buvo mėginta suvokti ir paaiškinti dar senosiose civilizacijose; pavyzdžiui, egiptiečiai manė, kad ligas sukelia maisto ir vandens perteklius, vėjai, kirmėlės arba psichiniai negalavimai (Kazakevičius 2017: 21); senovės Graikijoje buvo tikima, jog ligas žmonėms siunčiantys ant jų užsirūstinę Olimpo dievai (ten pat: 27–28); Kinijoje ligos buvo suvokiamos kaip praeiksmā, atsiųsti iš mirusiųjų pasaulio (DPI: 256). Daugelyje senųjų kultūrų gyvavo tikėjimas, kad ligą sukelia į žmogaus organizmą įsiskverbusi piktoji dvasia, kurią išvaryti galima tik atliekant tam tikrus ritualus².

Žvelgiant į Europos kontekstą, pasak istoriko Josepho P. Byrne'o, priežastingumu grįstą mąstymą Vakarų pasauliui įskiepijęs Aristotelis (Byrne 2012: 67–68). Kuo sunkiau buvo galima atsakyti į klausimą „Kodėl?“, tuo dažniau bendruomenėse į paaiškinimus buvo įtraukiama antgamtė, ligų ištakų ieškant erdvinėje vertikalėje. Dėl religinių įsitikinimų ir įvairių liaudyje gyvuojančių tikėjimų epidemijų pranašais neretai tapdavę dangaus kūnai, ypač anomalijos – tiek ryškiau sušvitusi žvaigždė, tiek praskrendanti kometa (ten pat: 327). Šiaurės tautosose blogu ženklu laikyta Šiaurės pašvaistė (Solheim 2005: 172). Ne išimtis buvę ir lietuviai – tautosakoje, užrašytoje iki pat XX a. vidurio, galima rasti liudijimų, kad žmonės teigė danguje matę *ugninius liūtus* (BsJK: 53, nr. 5), *kryžių* (BsJK: 53, nr. 6), *kariaujančius raitelius* (BsJK: 72, nr. 35). Numanytina, kad tai buvę įvairūs meteorologiniai ar astronominiai reiškiniai, po kurių žmonių imta laukti įvairių kataklizmų: *Prieš marą ant dangaus pasirodo juodas grabas arba juodas kryžius* LTR 1048(618); *Žvaigždė su „uodega“ arba su „šluota“ pranašauja karą, ligas ir kitas nelaimes. Kada bus pasaulio galas, tai šita žvaigždė nukris ant žemės, ir tada viskas sudegs ir žus ugnį* LTR 1048(619) ir pan.

Buvo tikėta, jog ligas, ypač epidemines, galįs išprovokuoti ir tam tikras planetų išsidėstymas: iki pat XIX a. gyvavusioje humoralinėje teorijoje žmogaus kūnas buvo traktuojamas kaip sudarytas iš keturių skysčių – gleivių, kraujo, geltonosios ir juodosios tulžies, o šie skysčiai atitinkamai buvo siejami su keturiais elementais –

2 Pavyzdžiui, „[p]asak egiptiečių, „oukhedou“ – ligas sukeltantys demonai, kurie patenka į kūną per kraujagysles ir joms pakenkia“ (Kazakevičius 2017: 21), tad jiems išvaryti buvo imamasi specialių ritualų, tarp jų ir hepatoskopijos, t. y. būrimo iš šventų arba paaukotų gyvūnų vidaus organų. Panaši praktika buvusi ir Šumerio civilizacijoje. Tikėdami, jog tik dvasinis ir fizinis katarsis galintis išgelbėti nuo dievų praeiksmo ir kūnus apnikusių demonų, buvo praktikuojami egzorcizmo seansai, žmonės pasinerdavo į žolelių mišinių sukeltą transą. Išlikusiuose šumerų receptuose minima daugiau kaip 250 vaistinių augalų, svaigiųjų gėrimų, gyvūnų riebalų, aliejų, medaus, vaško ir įvairaus pieno gaminių, magiškų ritualų metu naudotų kaip gydymosi priemonės (Magner 2005: 27). Bandant išvaryti iš kūno ligą būdavo pasitelkiamas ir masažas bei akupunktūra (DPI: 255–259).

oru, vandeniui, ugnimi ir žeme. Liga reiškė, jog tų skysčių balansas yra sutrikęs (Bynum 2008: 12). Vėliau viduramžių astrologai šiuos keturis skysčius susiejo su metų laikais, Zodiako ženklais, o musulmonų mokslininkai sujungė humoralistinę teoriją su astrologija, teigdami, jog tarp keturių žmogaus kūną sudarančių elementų ir dangiškųjų kūnų yra ryšys ir tam tikra planetų pozicija turi poveikį individo sveikatai (Byrne 2012: 178). Žvelgiant iš konkrečios ligos kilmės aiškinimo perspektyvų, vargu ar kuri kita liga kilmės aiškinimo aspektu gali varžytis su maru.

Kaip rodo naujausi archeologinių tyrimų duomenys, dar akmens ir bronzos amžiais maras galėjo lemti vykusią didžiulę migraciją Eurazijoje (Valtueña [et al.] 2017: 6). Nors istorikai iki šiol diskutuoja, ar XI a. pr. Kr. Izraelyje, V a. pr. Kr. Graikijoje, IV a. pr. Kr. Kartaginoje kilusios epidemijos buvo maro ar kitų užkrečiamųjų ligų (pvz., dizenterijos, raupų, šiltinės), abejonių nekelia vėlesni šios ligos paminėjimai – Europoje maras iki pat VIII a. vidurio pasirodydavo su didesnėmis ar mažesnėmis pertraukomis (Kohn 2008: 475), o jo epidemijos nusinešdavo daugybės žmonių gyvybę³. Didelis sergamumas ir mirtingumas kėlė žmonėms nerimą ir inspiravo įvairius ligos aiškinimus. VI a. istorikas Prokopijus Cezarietis, aprašydamas Justiniano marą, laikė šią ligą atėjusią iš Afrikos, tačiau romėnų liaudis marą siejo su būtybėmis, pasirodančiomis sapne, arba vaikščiojančiomis šmėklomis, kurių prisilietimas žmogų susargdina (ten pat: 216–217).

Viduramžių *Juodosios mirties* plitimo kontekste buvo manančių, jog maro epidemiją galintys platinti žmonės – jūreiviai, į uostus atplukdantys prekes⁴, ar iš užkrėstų miestų bėgantys gyventojai, keliauninkai, prekiautojai (Skujytė–Razmienė 2020: 5–15). Išpopuliarėjo ir vadinamoji miazmos teorija (iš gr. *miainein* – ‘teršti’). Jos šalininkai teigė, kad susergama dėl užteršto oro, kaip pagrindinį taršos šaltinį išskiriant pūvančią, dvokiančią organiką (Bynum 2008: 75). Pasirodė įvairių darbų šia tematika, pavyzdžiui, 1348 m. katalono gydytojo Jaume’o D’Argamunto parašytas traktatas „Apsisaugojimo direktyvos nuo epidemijos arba pavietrės ir mirtingumo“ (*Regiment de preservació a epidèmia o pestilència e mortaldats*), kuriame jis analizuoja, kaip ir koks dvokas paveikia atskiras žmogaus kūno dalis, taip pat susieja miazmos teoriją su 1348 m. balandį Katalonijoje prasidėjusia maro epidemija (Winslow, Duran-Reynals 1948: 747–765).

3 Pavyzdžiui, 541–542 m. Pietų Europoje (ypač Viduržemio jūros regione) siautęs Justiniano maras vien Konstantinopolyje pražudė apie 300 tūkstančių žmonių (O’Neill 2020).

4 1348 m. sausio mėn. Venecijoje, pajutus pirmuosius maro epidemijos simptomus, įtarta, jog epidemija miestą pasiekusi laivais ir plintanti per jais atgabentas prekes, tad visiems įplaukiantiems laivams paskirta trisdešimties dienų izoliacija (Morman 1993: 44; Porter 1999: 34; Koch 2011: 51). Venecijos pavyzdžiu 1377 m. pasekė ir Ragūza, taip pat paskelbusi atplaukiantiems laivams *trentiną* (it. *trenta* – ‘trisdešimt’) (IEPH: 230; plačiau žr. Kontrimė 2020: 6).

Mokslininkai vis dar kelia klausimus, kodėl trentina neįsitvirtino ir greitai buvo pereita prie keturiasdešimties dienų karantino. Manoma, kad įtakos tam galėjusi turėti Biblija – joje besikartojantis skaičius 40 (pvz., keturiasdešimt dienų truko pasaulio tvanas ir pan.) viduramžių visuomenei galėjo turėti svarbią simbolinę reikšmę (Morman 1993: 45).

Lietuvių etiologinėse sakmėse apie marą oras traktuojamas kaip daugelio ligų, įskaitant ir marą, sklaidos kanalas (Skujytė-Razmienė 2016: 155). Maras juo sklandė, pavyzdžiui, kaip dūmas: *Pamėklės, panos baltos kitą kartą ant aukšto kalno sudėjusios visokių daiktų, kaukolių, plaukų, ragų ir uždegusios, į kurių pusę dūmas nusisuko, ten pavietrė buvo* TD III: 123.

Vis dėlto, be jau aptartų maro ligos kilmės aiškinimų, galima teigti, jog viduramžių Europoje susiformavo ir įsigalėjo du pagrindiniai: pirmasis kaltųjų ieškojo tarp etninių ir religinių mažumų, o antrasis ligą siejo su Dievo bausme. Abi temos Vakarų istoriografijoje mokslininkų nagrinėtos įvairiais aspektais⁵, tačiau lietuvių tyrėjai istoriniame, ypač maro epidemijų, kontekste šiai temai nėra skyrę daug dėmesio⁶, todėl šiuo straipsniu tikimasi susidariusią spragą bent šiek tiek užpildyti.

KALTŪJŲ PAIEŠKA EPIDEMIJŲ METU

Imunologas Leszekas Borysiewiczus skiria tris reakcijas, žmogui susidūrus su nepažįstama liga, etapus: baimę (bėgimą), užsidarymą (saviizoliaciją) ir kaltųjų paiešką (Borysiewicz 2017: 67). Prasidėjus maro epidemijai, žmonės traukdavosi iš gyvenamųjų vietų bandydami izoliuotis kuo atokesnėse vietovėse, – tai fiksuojama tiek istoriniuose šaltiniuose⁷, tiek tautosakoje⁸. Vis dėlto, epidemijoms besikartojant

5 Nemaža dalis tyrimų yra skirti antisemitizmo Europoje ištakoms, todėl neretai jie apsiriboja krikščionių ir žydų konfliktais XI–XIII amžiais. Vėlesnius laikus apima amerikiečių istoriko Solomono Gayzelio, tyrusio XII a. pab.–IV a. pr. Vatikano ir Europos žydų santykius, darbai ir Roberto Chazano studija (2007). Žydų ir krikščionių nesutarimų viduramžiais temą analizavo Samuelis K. Cohnas, Nico Voigtländeris ir Hansas-Joachimas Vothas, Theresa Finley ir Markas Koyama. Taip pat svarbus 2005 m. publikuotas Alberto Winklerio darbas „The Medieval Holokaust: The Approach of the Plague and the Destruction of Jews in Germany, 1348–1349“ ir kt.

6 Būtina paminėti Jurgitos Šiaučiuonaitės-Verbickienės studiją „Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai“ (2009) kaip vieną vertingiausių darbų, tiriančių žydų bendruomenės įvaizdį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Nors istorikės knygoje yra atskiras skyrius „Žydų įvaizdis LDK visuomenėje ir jį lemiantys veiksniai“, tačiau konkrečiai žydų įvaizdis maro epidemijų kontekste neaktualintas.

7 Lietuvoje, anot istoriko Dariaus Barono, „[d]idieji kunigaikščiai maro epidemijų laikotarpį paprastai praleisdavo medžiodami atokiuose miškuose“ (Baronas 2001: 298). Raimonda Ragauskienė teigia, jog „[s]varbiausia Biržų ir Dubingių kunigaikščių kovos su maru priemonė buvo bėgimas iš užkrėstų teritorijų į kitus savo dvarus. <...> Panašios taktikos laikėsi ne tik didikai, bet ir miestų elito nariai“ (Ragauskienė 2017: 203). Anot istorikės, aukščiausiuoju visuomenės sluoksniu atstovai buvo gerai susipažinę su maro plitimu – tiek dėl gydytojų vizitų jų rūmuose, tiek dėl įvairios literatūros, nagrinėjusios užkrečiamas ligas, jų plitimo būdus (ten pat: 202). Jie saugojosi ne tik pasitraukdami iš epidemijos apimtų vietų, bet ir vengdami kontaktų su sergančiaisiais, aplenkdami teritorijas, kuriose jau siautėdavo liga, izoliuodavosi dvaruose ir žmones, pakviestus į dvarą, „įleisdavo tik praėjus karantino laikui“ (ten pat: 204–206).

8 Pavyzdžiui: *Pavietrės metuose žmonės labai mirdavę. Visi išbėgiojo, išsislapstė po miškus* LTR 808(93); *Žmonės rytą visą gyvenimą apžiūrėdavo, jei rasdavo su balta kreida kokį ženklą padarytą,*

ir mirusiųjų skaičiui augant, žmonės imdavo įtarti tikslingą kenkimą. Paprastai jų žvilgsnis krypdavo į etnines ir religines mažumas, o dažniausiai – į žydus. Kaltinami maisto, vandens šaltinių ar net durų rankenų apnuodijimu (Byrne 2012: 96) ir maro sukėlimu, 1348–1351 m. žydai buvo persekiojami ir žudomi daugelyje Europos šalių, kai kur kone visiškai sunaikinant jų bendruomenes (Cohn 2007: 3–4).

Nors XIV a. viduryje maro epidemijos banga pirmiausia paveikė pietines Italijos pakrantes, tačiau vienas pirmųjų žinomų kaltinimų žydams apkrėtus vandenį maru užfiksuotas Prancūzijoje, Savojoje, 1348 metais⁹. XIII a. pabaigoje Savoijos teritorijoje gyvenusiems žydams buvo suteikta daug privilegijų, bet po kelių dešimtmečių kilus maro epidemijai tai jų neapsaugojo: vietos rabinas ir turtingas žydas buvo apkaltinti nuodų¹⁰ šuliniams ruošimu ir prekiavimu, neva taip siekiant apkrėsti gyventojus maru (Graetz 2009: 120). Po šių kaltinimų žydų žudymai pradėti fiksuoti beveik visuose Savoijos regiono miestuose ir miesteliuose: Šamberi (*Chambéry*), Egbelyje (*Aiguebelle*), Jenėje (*Yenne*), Sen Žene (*Saint-Genis*), Montmeljane (*Montmélian*)¹¹.

Nors viduramžių Ispanijoje žydų bendruomenė buvo didžiausia pasaulyje (XIII a. šalyje gyveno apie 100 tūkstančių žydų¹²), bet XIV a. išpuoliai prieš juos prasidėjo ir čia – kartu su maro epidemija plito ir pasakojimai apie žydus – krikščionių priešus, prisidedančius prie ligos atsiradimo (Chazan 2007: 105). Svarbu tai, jog Ispanijoje, ypač Iberijoje, išpuoliai prieš žydų bendruomenę prasidėjo ne per maro epidemiją, bet gerokai vėliau; pavyzdžiui, užfiksuota, jog 1370 m. Kastilijos karalystės Ecijos mieste pamokslininkas Ferrandas Martinėsas nuteikino miestelėnus prieš vietos žydus. Prieštaraudamas kanonų teisei, jis pasakojo apie žydų piktavališkumą, taip kurstydamas pyktį savo religinėje bendruomenėje. 1390 m., mirus tuometiniam Kastilijos karaliui ir esant silpnai regentystei, šis pamokslininkas vėl pasinaudojo esama padėtimi ir netvirta valdžia, sukiršindamas Sevilijos bendruomenę ir vietinius žydus. 1391 m. birželio pradžioje žydų kvartalas buvo sunaikintas, jo gyventojai išžudyti, o sinagoga perdaryta į krikščionių bažnyčią. Iš Sevilijos smurto banga prieš žydus nusirito į pietinę karalystės kaimynę – Aragoną. Per vienus metus Kastilijos ir Aragono žydų bendruomenės buvo beveik visiškai

.....
tai greit iš namo atstodava – tai buvo ženklas, jog tuos namus smertis atlinkys. Pasislėpdava girėse LTR 982(69); Žmonės labai ligų išsigando. Jei kur nors vienas apsirgdavo, tai ligoniui prie galvos padėdavo vandens ir maisto kelioms dienoms, o visi sveikieji, prisidėję į vežimus drabužių, patalynę ir maisto, išvažiuodavo į girią LTR 2409(3).

9 Kai kurie mokslininkai teigia, kad 1348 m. pirmieji išpuoliai įvyko ne Savojoje, bet Tulone (abi teritorijos yra dabartinės Prancūzijos žemėse) (Foa 2000: 13).

10 Buvo teigiama, jog nuodai gaminami iš bazilisko mėsos, vorų, varlių, driežų arba iš krikščionių širdžių (Graetz 2009: 120).

11 Pastarajame mieste žydai buvo įkalinti, tačiau, jiems belaukiant teismo sprendimo, miesto gyventojai įsiveržė į kalėjimą ir juos nužudė (Singer 2012: 88).

12 Plačiau žr. Verschuuren 2019.

sunaikintos, o pavieniai žydai, gelbėdami gyvybes, priėmė krikščionių tikėjimą (ten pat: 106). Manoma, jog šie vėlyvi išpuoliai prieš žydų tautybės žmones Ispanijoje – buvusios maro epidemijos ir jos metu kilusio smurto protrūkių prieš žydus visoje Europoje atgarsiai (Verschuuren 2019).

XIV a. viduryje masiniai išpuoliai prieš žydus vyko ir Šventojoje Romos imperijoje. Didžiausiais laikytini išpuoliai Mainco, Strasbūro, Erfurto miestuose (Finley, Koyama 2016: 1, 10). Nedidelė Štutgarto žydų bendruomenė buvo sudeginta miesto aikštėje, o keli išgyvenusieji buvo ištremti iš miesto¹³. Smurto bangos nuvilnijo ir Haigerloche¹⁴, Horbe¹⁵, 1349 m. Ravensburge sudeginta visa ten gyvenusi žydų bendruomenė¹⁶. Yra išlikusių žinių, jog dažnai prieš nužudymą žydai dar buvo kankinami. Siekdami išvengti pažeminimo ir kančių, neretai jie ir nusižudydavo (pavieniui ar grupėmis¹⁷) (Byrne 2012: 45, 195).

Žydų kaltinimai maro epidemijos sukėlimu ir platinimu Europoje plito gana sparčiai¹⁸. Vis dėlto, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, būtina pastebėti, jog viduramžiais kilęs šios bendruomenės įtarinėjimas, kaltinimas ir persekiojimas nebuvo beprecedentis (Finley, Koyama 2016: 8): tuo metu, o ir ankstesniais laikais tikėta, kad žydai žudantys krikščionių vaikus dėl jų kraujo savo atliekamoms religinėms apeigoms¹⁹. Išlikusioje Prancūzijos vienuolio Rigordo kronikoje rašoma, kad 1180 m. vietiniai žydai buvo apkaltinti, neva jie kasmet nužudantys po krikščionių ir ritualinių apeigų metu suvalgantys jo širdį (Yuval 2002: 90). XIII ir XIV a. sandūroje žydai buvo išvaryti iš Anglijos ir Prancūzijos (Polonsky 2015: 21), o 1298 m. Vokietijoje balandžio–

13 Žinoma, jog po išpuolių Štutgarte žydų bendruomenė atsikūrė itin sunkiai ir lėtai, pavyzdžiui, 1434 m. čia gyveno vos keturi žydai, 1470 m., po beveik keturiasdešimties metų, minimos aštuonios žydų šeimos (plačiau žr. “Stuttgart, Germany”, prieiga per internetą: https://www.jewishgen.org/yizkor/Pinkas_germany/ger2_00141.html).

14 Pirmasis žinomas žydų bendruomenės įrašas iš šio miesto ir yra iš maro epidemijos laikotarpio, kai žydai, apkaltinti ligos platinimu, buvo sudeginti centrinėje Haigerlocho aikštėje (plačiau žr. “Haigerloch”, prieiga per internetą: <https://dbs.bh.org.il/place/haigerloch>).

15 Žr. “History of the Jewish Community in Horb”, prieiga per internetą: <https://www.ehemalige-synagoge-rexingen.de/en/jewish-prayer-room/history-of-the-community>, [žiūrėta 2019-06-16].

16 Žr. “Ravensburg”, prieiga per internetą: <https://dbs.bh.org.il/place/ravensburg>, [žiūrėta 2019-06-20].

17 Pavyzdžiui, Mainco žydų bendruomenės susideginimo atvejis (plačiau žr. “Plague Years and Pogroms / Pestjahre und Pogrome”, prieiga per internetą: <http://www.judentum-projekt.de/geschichte/mittelalter/pest/index.html>).

18 Pažymėtina, jog iki šiol nėra tyrimo, kuris pateiktų chronologišką įvykusių pogromų seką, vietas ir statistiką apie nukentėjusiuosius. Vienu pirmųjų bandymų būtų galima įvardyti Th. Finley ir M. Koyamos tyrimą apie Šventosios Romos imperiją – jame pateikiamas tikslus pogromų intensyvumo žemėlapis imperijos ribose (Finley, Koyama 2016: 10). Europos miestų, miestelių, kaimų, kuriuose maro epidemijos metu nukentėjo žydų bendruomenės, abėcėlinis sąrašas pateikiamas elektroninėje enciklopedijoje (žr. Richard Gottheil, Joseph Jacobs. “Black Death”, prieiga per internetą: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3349-black-death>).

19 Pavyzdžiui, 1171 m. Blua mieste Prancūzijoje (plačiau žr. “The Ritual Murder Accusation at Blois, May, 1171”, prieiga per internetą: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/1171blois.asp>).

rugsėjo mėnesiais vykusios žydų žudynės (vadinamos *Rintfleisch* – pagal žudynes organizavusių, nuskurdusių riterių grupelę) yra laikomos vienomis didžiausių – tada gyvybės neteko apie 4000–5000 žmonių – iki XIV a. įvykusių žydų žudynių Vokietijoje²⁰ (Finley, Koyama 2016: 8). Vis dėlto maro epidemijos metu prasidėjusi žydų persekiojimo banga peraugo į iki tol neregėto masto masines žudynes.

Kyla klausimas: kodėl viduramžiais daugelyje Europos šalių naratyvas apie žydus–nuodytojus ir maro skleidėjus įsitvirtino arba rado atsaką? Viena iš priežasčių – kankinimais išgauti žydų „prisipažinimai“ apie krikščionių nuodijimą²¹. Istoriografijoje galima rasti pasakojimų, kaip žydų namuose buvo atliekamos kratos ieškant nuodų, kuriais galėję būti teršiami krikščionių šuliniai. Įkalčiais dažniausiai tapdavo bet kas, ypač – namuose rasti neaiškios sudėties vaistai. Nors viduramžiais nemaža visuomenės dalis nuo ligos bandė gintis įvairiais vaistiniais mišiniais, vadinamaisiais *teriakais*²², bet žydų namuose rasti jie ar panašios medžiagos jau tapdavo nenuginčijamu kaltės įrodymu.

Kaip dar vieną priežastį, viduramžių visuomenės akyse papildžiusių prieš tai aptartą žydų–nuodytojų teoriją, būtų galima įvardyti tikėjimą, jog žydai buvę atsparūs epidemijai. Viduramžiais šis gandas buvęs toks gajus²³, kad žydų persekiojimams ir žudynėms sustabdyti popiežius Klemensas VI 1348 m. liepos 6 d. išleido dvi bules, kuriose atkreipė tikinčiųjų dėmesį į tai, jog žydai taip pat mirštantys maru, be to, ši liga plintanti net ir tuose regionuose, kur šios tautybės žmonių nėra (Ginzburg 1992: 67; Byrne 2004: 84). Kaip rodo tyrimai, kai kurių šalių žydų bendruomenių mirtingumas potencialiai galėjo būti mažesnis nei miesto, kuriose jos gyveno (pvz., XV a. Marselyje; žr. Jedwab, Johnson, Koyama 2019: 16). Įtakos tam galėjęs turėti ir žydų vartojamas maistas, taip pat didelis dėmesys asmens higienai (Byrne 2012: 193; Polonsky 2015: 26). Kaip žinoma, Biblijos Kunigų knygoje (trečiojoje Penkianknygės iš Senojo Testamento knygoje), poskyryje „Švarūs ir nešvarūs keturkojai“, nurodoma, kuriuos gyvūnus Viešpats leidžia valgyti, o kuriuos – draudžia, todėl galbūt košerio reikalavimai iš tiesų galėjo lemti kiek mažesnę sergamumą ir mirštamumą nuo maro žydų bendruomenėse. Yra nustatyta, kad *Yersinia pestis* bakterija į žmogaus organizmą gali patekti ne tik įkandus užsikrėtusiai blusiai ar oro lašeliniu

20 Išsamiau žr. Yuval 2006: 137–138; Rothkrug 2006: 94.

21 Pavyzdžiui, istoriografijoje minimi žydai prekybininkai, „prisipažinę“, kad nuodinguosius milteilius bėrę į šulinius ir cisternas uostamiesčiuose, kuriuose lankėsi (Foa 2000: 14).

22 Plačiau žr. Fabbri 2007: 246; Kazakevičius 2017: 58.

23 Įdomu, kad šio gando atgarsių randama ir vėlesniais laikais. XVII a. pradžioje Jogailos universiteto profesoriaus Sebastiano Miczyńskiego knygoje (jos tikslas buvo padėti mieste prekiaujantiems krikščionims kovoti su konkurentais žydais), plėtojant mintis apie demografines tendencijas, užsimenama, jog nė vienas žydas nežūva karuose ar nuo maro (Hundert 2006: 30). Panašiai lietuvių kalba publikuotoje knygoje sako ir istorikas Antony Polonsky, rašydamas, jog žydų „mirdavo galbūt mažiau nuo ligų, tokių kaip maras, dėl religinėje praktikoje keliamų higienos reikalavimų“ (Polonsky 2015: 26).

būdu, bet ir per kontaktą su užsikrėtusio gyvūno mėsa ar skysčiais²⁴, tad tarp žydų gyvavavęs preciziškas maisto produktų atsirinkimas ir jų paruošimas galėjo būti dar vienu dėmeniu, konstruojant jų kaip *kito*, *svetimo* sampratą (Byrne 2012: 15).

Senajame Testamente galima rasti ir tam tikrus higienos normatyvus, – jie aprašyti „Nurodymuose dėl odos ligų“. Kunigų knygoje pateikiamas išsamus aprašas, kaip pas rabiną atvestam žmogui nustatyti, ar jis sergantis užkrečiama piktybine liga. Knygoje nusakytas elgesys su lignonio daiktai rodo, jog buvo suvokiama, kad ligos galinčios plisti per objektus. Tekste taip pat nurodoma, kaip reikia elgtis su užsikrėtusiojo daiktai – nuo dezinfekcijos („jei kunigas nustato, kad liga drabužyje, apmatuose ar atauduose, ar bet kokiame odiniame daikte neišsiplėtė, jis palieps daiktą, kuriame reiškiasi liga, išplauti ir padės jį atskirai dar septynioms dienoms“ – Kun 13: 53–54) iki sunaikinimo. Tuo tarpu krikščionių bendruomenėse nuo maro mirusiųjų drabužiai galėjo būti parduodami, taip platinant ligą toliau (Byrne 2012: 83).

Vis dėlto, kaip rodo įvairūs šaltiniai ir pastarųjų metų tyrimai, žydai per marą nukentėdavę tiek pat kaip ir kitos bendruomenės. Viena vertus, žydų ir krikščionių santykiai nebuvo itin glaudūs, ir tai galėjo sumažinti užsikrėtusių blusų ir žiurkių migraciją iš išorės (ten pat: 193), kita vertus, žydai dažniausiai gyveno tik jiems skirtuose miestų kvartaluose, o tai mirtingumą galėję net padidinti (Jedwab, Johnson, Koyama 2019: 16). Pirmiau minėtas higienos laikymasis taip pat galėjo būti probleminis dėl užteršto vandens miestų rezervuaruose ar ritualinėse voniose (van Straten 2007: 47). Vadinasi, tai tik patvirtina, jog tariamas žydų bendruomenės atsparumas maro epidemijai kaip jų kaltės įrodymas tebuvęs menkai pagrįstas gandas.

Pereinant prie žydų-nuodytojų motyvo atgarsių Lietuvoje, tenka konstatuoti XIV a. antrosios pusės su maro epidemija susijusių įvykių tyrimų stoką. Dėl šios priežasties pasirinktu aspektu kalbėti darosi sunkiau, todėl, ieškant precedentų, verta pažvelgti į kaimyninę Lenkiją. Kaip pažymi J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Lenkijoje „gana dažnai antižydiški išpuoliai turėjo daug importuotų emocinių paskatų“ (Šiaučiūnaitė-Verbickienė 2009: 225). Kazimieras Bartoševičius užsimena, jog XIV a., valdant Kazimierui III Didžiajam, įvyko Krokuvos žydų žudynės, ir nurodo Olivos kroniką, kur 1349 m. pažymėta, kad žydai sunaikinti beveik visoje Lenkijoje (Bartoszewicz 1914: 3). A. Polonsky teigia, kad Krokuvos žydų bendruomenės tragedija sietina ne su maro epidemija, bet su tariamai įvykdyta krikščionių vaiko žmogžudyste (Polonsky 2015: 29). Tai, jog išpuoliai prieš žydus vyko dėl kitų priežasčių, siejasi su istorikų teiginiais, jog viduramžiais Europoje maro skleidimu kaltinamiems ir persekiojamiems žydams dabartinės Lenkijos, Lietuvos ir Baltarusijos žemės neretai tapdavusios prieglobsčiu²⁵ (Wein 2011: 124–125; Polonsky 2015: 29).

24 Žr. Plague 2019.

25 Pastaruoju metu nemažai istorikų yra linkę šią teoriją ginčyti, pastebėdami, kad nėra duomenų, kurie patvirtintų buvus masinę migraciją iš Vokietijos į Lenkiją ir Lietuvą, netgi priešingai – išryš-

Žydai maro platinimu Lenkijoje buvo kaltinami vėliau: XVII a. šaltiniuose randama tvirtinimų, jog ligą žydai platinantys „versdami nusamdytą valstietį pilti krikščionės moters pieną pakaruokliui į ausį“ (Белова 1999: 176).

Kaip teigia J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, organizuojami išpuoliai prieš žydus, kai buvo žalojami žmonės, niokojami žydų kvartalai (namai, sinagogos, parduotuvės) ir kapinės, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nebuvo retas reiškinys (Šiaučiūnaitė-Verbickienė 2009: 223), tačiau priežastys smurtui, kaip jau buvo užsiminta, nurodomos įvairios – nuo ekonominių iki religinių. Didelę reikšmę turėjo ir „žydų kenkimo krikščioniams fobija“ (ten pat: 198, 239), tačiau ji dažniausiai buvo artikuliuojama per ritualinės krikščionio žmogžudystės mitą (paplitusį visoje Europoje) arba kaltinimą šv. Komunijos išniekinimu. Istorinių duomenų apie žydų ir maro epidemijos siejimą Lietuvos kontekste aptikti kol kas nepavyko, tačiau XVIII a. raštijoje galima rasti šaltinių, kuriuose žydai kaltinami ligų platinimu (ten pat: 242, 247).

Lietuvių tautosakoje žydų ir maro ryšys atspindimas tik vienoje mitologinėje sakmėje ir jos nuoraše:

Pirm šimto metų, ar daugiau laiko prabėgus, buvo maras. Tai maro ženklas: žyds vaikščiodavęs su maišeliu ant kupros nešins. Tas žyds nešnekėjęs nieko, nevalgęs nieko, tik kur užėjęs – ten nieko neliko. Ne tik užėjimu naikinęs, ale kad į katrą pusę papūtęs dvasią, tai per devynias mylias nieko nelikę.

Maro šitą žydelį, sveikam laike, kada Dievs nori svieta užlaikyt, tai atitolinąs jį ant ledinių marių ir ten tarp ledų [jis] vaikščiojqs. O jei nor svieta nunaikinti, tai daleidžiqs išeit ant žemės tarp žmonių, tai tada ir naikinąs LMD I 1063(744).

Sakmėje matomas vienas svarbus niuansas – nepaisant to, jog maro platinimas siejamas su žydu, čia jis parodomas kaip Dievo įrankis. Tokie Dievo valios vykdytojai / tarpininkai būdingi ne tik Vakarų, bet ir Artimųjų Rytų kultūroms; pavyzdžiui, turkų maro legendoje vaizduojami ligą platinantys juodi raiteliai („jie yra mirtinoji ir maras. Jie gyvena tarp žmonių. Dievas juos atsiuntė. Jie paklūsta Dievo įsakymams“; žr. Varlik 2013: 742).

Liaudyje žydai buvo dažniau siejami su kitomis užkrečiamomis ligomis, pavyzdžiui, drugiu:

Pikčiausias drugys yra nuo žydo. Tą drugį sunku nukratyti vaistais, tankiai tik šventenybės mačija. <...> Jeigu drugys žydas, tai reikia tuomi gydytis, ko nemėgsta žydas: valgyti vis kiaulieną, lašinius, užkulą. Jeigu negali ligonis valgyti, tai sutirpinęs gerti. Užnikus

.....
kinama, jog, nepaisant išpuolių prieš žydus, daugelis žydų viduramžiais vis dėlto likdavę gyventi Vokietijoje (van Straten 2007: 39).

drugiu krėsti, atsisėsti po kryžiaus, o dar geriau eiti keliais apie kryžių – tuomet žydas pames (BsJK: 131–132, nr. 44).

Tuo tarpu gerokai vėlesniuose pasakojimuose apie choleros epidemijas jie minimi tarp nukentėjusiųjų:

O tokie va čia užu balos Kukliai vadinas, ūlyčia, gudai. Kukliai. Tai tuose Kukliuose kap užvažiuo anas, tai kap nepasnaravijo žmonės, tai cik viena mergaitė iš didžiulio sodžio, tai cik viena merga liko. Visus ištrūtė. O žydai važau ūlyčiu, da suspirkdė kiaušinius, itai seniau atvažiuoja po langu: „Ku tule parduot, vištų kiaušinių?“ Tai supirkdė kiaušinius tas žydas. Žydai doiese važau, su sūnum. Tai pajuodo kap anglys. Tik važau per Kuklių ūlyčių. Tai visi Kukliai išmirė, kap nepasnaravijo ti jam, tai kolerijai LTR 4311(24).

Buvo Drusenų ūlyčioj pastajelčiai (rusų karaliaus valdžios pastatyti kareiviai). Neilgai anis buva (bet, matyt, anis buvo apsikrėti koku ligu), greit išėja nežinia kur. Bet jiem išėjus, kai pradėja mirt Drusenų kaimo žmonis, <...> tai baisu. Par savaitę numira 30 lietuvių ir 1 žydas (gali kaimo gyvena žydas). Buva tokių šeimų, kad visa išmira. Tai, saka, buva cholera LTR 3078(161).

Taigi, atsižvelgiant į turimą medžiagą ir tyrimus, galima teigti, kad, nepaisant XIV–XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvavusių stereotipų apie žydus, kaltinimai maro ligos sukėlimu ir (ar) skleidimu nebuvo itin paplitę. Nors žydai, kaip rodo tautosaka, galėjo būti siejami su ligomis, tačiau išpuolių pretekstu galėjo tapti ir įvairios ekonominės priežastys, taip pat visoje Europoje paplitęs žydų kaltinimas ritualine krikščionių žmogžudyste.

DIEVO-BAUDĖJO VAIZDINYS

Dėl epidemijos mastų viduramžiais ligų priežasčių imta ieškoti ne tik grėžiantis į šalia gyvenančius *svetimus*, bet ir žvelgiant iš religinės–transcendentinės perspektyvos, ligas, kaip ir visas kitas užklumpančias negandas, dažniausiai siejant su Dievo bausme žmonijai už nuodėmes (Dobson 2017: 35; Kazakevičius 2017: 42). Šią sampratą Europoje aktyviai platino dvasininkai ir didikai; antai 1348 m. Kenterberio vienuolyno vyresnysis kreipėsi į Londono vyskupą, laiške rašydamas, jog Dievas baudžiantis žmones už jų padarytas nuodėmes, idant pomirtiniame pasaulyje jie nebūtų pasmerkti amžiams (Horrox 1994: 113); tais pačiais metais Vinčesterio vyskupas Williamas Edendonas laiške abatams, rektoriams, vikarams ir kitiems dvasininkams rašė, esą nors Dievas dažnai ir smogiantis žmonėms, bandydamas jų kantrybę ir bausdamas už nuodėmes, „žmogui nėra lemta suprasti jo dieviškojo plano“ (ten pat: 116);

1350 m. Švedijos karalius Magnusas IV besiartinančią maro epidemiją pavadino Dievo bausme už žmogaus nuodėmes (Tangherlini 1988: 181) ir t. t. Marą laikant vienu iš apokaliptiško pranašaujančių ženklų, XIV a. kilus maro epidemijai, išties galėjo būti tikimasi net ir pasaulio pabaigos atėjimo (Boeckl 2000: 39).

Ligos kaip Dievo siųstos bausmės įsivaizdavimas, bent jau Vakarų Europoje, įsigalėjo nesunkiai; J. P. Byrne'o teigimu, pavyzdžių, pradedant „nuo beveik visiško žmonijos sunaikinimo potvyniu iki nekalto Jobo opų ir šunvočių“, pilna Biblija, tad neretai ligų, konkrečiai – maro ištakos tikinčiose bendruomenėse buvo siejamos su Dievu (Byrne 2006: 22). Ieškant priežasčių, sukėlusių Dievo pyktį, argumentais tapdavo ir Dešimt Dievo įsakymų, ir Septynios mirtinos nuodėmės, todėl maro epidemijų metu ypatingas dėmesys krypdavo į prostitutes, girtuoklius, lošėjus, kliūdavo netgi teatrams, kurie, anot dvasininkų, propaguodavo nusidėjimą²⁶ (Byrne 2012: 329–330).

Bandymų sumažinti Dievo pyktį būta įvairiausių: buvo laikomos mišios, skirtos visuotinai pripažintiems maro šventiesiems, pavyzdžiui, šv. Sebastijonui ir šv. Rokui (Marshall 1994: 488–506), siekiant užtarimo prieš Aukščiausiąją, pasitelkiamos šventos relikvijos (Kazakevičius 2017: 48), net buvo imamasi radikalesnių priemonių norint pelnyti Dievo palankumą, pavyzdžiui, viešai plaktis. Flagelantų (lot. *flagellare* – ‘mušti, plakti’) judėjimo ištakos – XI a. Italijoje; Perudžoje susibūrusi religinė fanatikų grupė (itin daug sekėjų sulaukusi XIV a. maro epidemijos laikotarpiu²⁷) keliaudavusi iš miesto į miestą ir viešai plakdavusi. Anot Liepos Griciūtės-Švėrebienės, flagelantų judėjimas „[d]ėl išskirtinio pamaldumo Kristaus Kančiai Vidurio Europoje <...> įgavo griežčiausias formas. Procesijos vykdavo 33 su puse dienos (pagal Kristaus gyvenimo metus), o plaktasi du kartus per dieną: prisimenant Kristaus nuplakimą – šeštą valandą ryte ir pagerbiant jo mirtį – trečią valandą po pietų“ (Griciūtė-Švėrebienė 2011: 18).

Lietuvoje, kaip rodo 1710 m. Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraščio įrašai, taip pat buvo aukojamos mišios marui atitolinti (VJKD: 7, 15). Antai Vilniuje „[k]asdien septintą valandą po pietų vyko suplikacijos, kurių metu visų buvo kalbama Visų Šventųjų litanija bei giedama „Jūrų žvaigžde“, paskui „Šventas Dieve“ ir t. t., tris kartus „Nuo maro“ ir t. t., galiausiai – *Salvum fac* su Švenčiausiojo išstatymu“ (VJKD: 15). Kaip tik giesmėse ryškiausiai ir atsiskleidžia maro, kaip Dievo bausmės, vaizdinys: 1570 m. Martyno Mažvydo knygoje „Giesmės krikščioniškos...“

26 Anglijoje teatrai užsitraukė dvasininkų nemalonę kaip vietas, kuriose galimai užsiimama nuodėminga veikla – ištvirkaujama, vagiliaujama ir t. t. Pasak J. P. Byrne'o, teatrai maro metu išties tapdavo ligos platinimo židiniais (Byrne 2012: 330).

27 Europoje *Juodosios mirties* fone prasidėjusios žydų žudynės kai kuriuose miestuose buvo lydimos fanatiškųjų flagelantų – Frankfurte, Maince, Kelne flagelantai su jiemis prijuočančiais šalininkais užpuldinėjo čia gyvenusias žydų bendruomenes, sakydami, jog Dievas krikščionis baudžiąs kaip tik dėl jų (Foa 2000: 15).

išspausdintoje *giesmėje raudingoje* „apie marą ir piktąją pavietrę bei votis bjauriausias“ prašoma Jėzaus užtarimo ir pagalbos prieš Dievo rūstybės apraišką – marą:

Smarkus jau mumus didžiai graso maras,
Jau miršt jaunas taip ir senas vyras,
Naujos votys marin mus ir ligos,
Nėra liekarstvos.

Dėl prisakymų tavo nepildymo,
Dėl tavo švento žodžio papeikimo
Ir dėlei didžio mūsų sugriešijimo
Jau mus koroji.

<...>

Mylėkim todėl Dievą ir jo žodį,
Melskim Dievo nasrais taip ir širdim,
Nukels nuog mūsų savo narsą didį
Per Jėzų Kristų (MaSLKP: 425–429; rašyba sudabartinta – A. S.-R.).

Maru baudžiančio Dievo samprata ryški ir vėlesnėje – XVII a. kalvinisto Stepono Jaugelio–Telegos sukurtoje giesmėje:

Dievas tat visa, Dievas patsai daro,
Dievas perleidžia badą irgi marą,
Nes Dievs nekenčia piktybių ir grieko,
Dėl to apverčia žmogutį ing nieką...
Ach Dieve, Dieve, sutrauk narsą savo,
Nuramdyk veikiai smarkią ranką tavo,
Nišliks nei vienas, jei nepagailėsi,
Niškęs nei kentęs, jei nepagelbėsi (GDM: 617–621).

Mažosios Lietuvos evangelikų liuteronų giesmėje, sukurtoje Ragainės parapijos kunigo Augustino Jomanto, žmonių baudėju jau laikomas Kristus:

Kristau, šviesybė praėjo, Laikai sunkybės atėjo,
Griekai mus išbarstė, tavęs šauktis mus privertė.
Išgasties pilnos vietelės, verksmų, aimanų širdelės,
Raudoja didis ir mažas, tavęs pagalbos meldžiasi.
Didžiai esam nusidėję, aštrųjį teismą papeikę,

Dėl to mus griešnus tu koroji, daugiau mūsų neatboji.
 Smarkumas maro praplitęs, lavonais sviets pribarstytas,
 Kad negali grabus pridengti, viens antrą negali pakasti.
 Ant lauko gul vilkti kūnai, šunys juos valgo bei varnai,
 Vaikelius mažus išmeta, nuo savęs vadenin meta (Petkūnas 2010).

Kaip baudėjas Kristus vaizduojamas ir Vilniaus Šv. apaštalo Petro ir Povilo bažnyčios altoriuje: rankose jis laiko žaibus / strėles, kuriuos stebuklingu laikomame paveiksle laužo Švč. Mergelė Marija. Tokia ambivalentiška Kristaus (gelbėtojo ir baudėjo) samprata, nulemta skirtingų poreikių²⁸, tikinčiųjų sąmonėje išgalėjo nuo viduramžių (Marshall 1994: 511); dėl šios priežasties tikintieji maldomis kreipdavosi į tarpininkus – Mergelę Mariją arba sergančiųjų maru globėjus šventuosius. Vienu iš pagrindinių užtarėjų maro metu buvo laikomas jau minėtas šv. Rokas. Jis vaizduojamas su piligrimo lazda ir (ar) kelionmaišiu, pakėlęs apsiausto kraštą ir rodantis tamsią dėmę (buboninio maro gumbą) virš kelio ant šlaunies. Pirmoji rokitų vienuolija-brolija įsteigta Vilniuje 1705 metais²⁹. Per Didįjį marą Vilniuje (1708–1709) rokitai maitino ir globojo ligonius, laidėjo mirusiuosius. Šv. Roko kaip XVIII a. pr. gelbėtojo nuo maro epidemijos svarbą liudija ir sakralinis menas, pavyzdžiui, Marcinkonių Šv. apaštalo Simono ir Judo Tado bažnyčioje (Varėnos r.) kabantis 1710 m., taigi pačiu maro epidemijos piko metu, tapytas šv. Roko paveikslas (Šinkūnaitė, Kajackas 2010: 154–157). Jo užtarimo buvo šaukiamasi litanijomis, pavyzdžiui:

Šventasis Rokai, stebuklingasis gydytojau, melski už mus,
 Šventasis Rokai, ligų ir nelaimių atitolintojau, ...
 Šventasis Rokai, gelbėtojau nuo maro, ...
 Šventasis Rokai, tikroji sergančiųjų viltie, ...
 Šventasis Rokai, sveikatos meldžiančių užtarėjau, ...³⁰

Pagalbos maro metu buvo kreipiamasi ir į šv. Rozaliją, Palermo (Italija) globėją ir maro šventąją:

Sanela pasakodava, kad sanybaj siauti baisus pavietrius. Žmones kaip lapai kritį... Niekas jų nespėję kavot, arba nebuoj kam... Tai matydamas, svietas pradėjis šauktes šv. Razalijas

.....
 28 Pasak Louise Marshall, Kristaus kaip baudėjo įvaizdį galėjo nulemti tai, jog jis buvo įsivaizduojamas kaip absoliutaus teisingumo įsikūnijimas, kaip priešprieša Mergelei Marijai, kuri tapo visuotinio gailėstingumo simboliu (Marshall 1994: 511).

29 Pasak istoriko Martyno Jakulio (2010: 66), pirmasis rokitų vienuolynas įkurtas tik 1713 metais.

30 Visą litaniją žr. <http://jieznaparapija.lt/siandien/pamalduomas-i-sv-roka/>.

užtarima. Ir stabuklas – pavietris susturėja! Už tai visi, kas tik buvo gyvas, nežinoja net kaip ir dėkava! šv. Razalijai. Ažtat jos garbei giedoja šitų giesmių:

*„Razalija mus gelbėja, (2)
Sunkias ligas apturėja, (2)
Kai pavietrius žmones griūva,
Pilni miškai kūnų pūva,
Paukščiai žvėrys kūnus rija,
Viešpats Jėzus nezvalija.
Neše kūnus ir in morų,
In bažnyčių Saliamona.
Visus kūnus iškavoja,
Aniuolai linksmai giedoja“ LTR 811(511).*

Kilus epidemijai, maldomis galėjo būti kreipiamasi ir į kitus maro šventuosius, pavyzdžiui, į šv. Antaną (Klajumienė 2004: 137).

Be giesmių, požiūrį į marą Lietuvoje neabejotinai formavo ir dvasininkai:

Giltinė nėra deivė arba dievaitė, bet tikt Dievo tarnaitė, arba angels. Lyg kaip Aigipte myrio angels per butus perėjo ir pirmgimusius nusmaugė, teip ir giltinė ne iš savęs, bet Dievui paliepiant žmones smaugia. Jai lygus Dievo tarnas yra Maras bei kitur teip vadinamoji Magyla. (Kun. Kr. Jurkšatis.) (BsV: 124, nr. 1).

Kaip matyti, tiek Lietuvoje, tiek visoje Europoje maro epidemijos kaip Dievo / Kristaus siųstos bausmės samprata buvo įtvirtinama per bažnytines giesmes, dvasininkų pasisakymus, sakralųjį meną. Tačiau kyla klausimas: kokį poveikį tai turėjo visuomenei ir kaip tai atsispindi valstietiškoje kultūroje?

Lietuvių tautosakoje, be jau minėtos mitologinės sakinės apie Dievo įrankį – marą platinantį žydą, rastos dar kelios sakinės, kuriose kilusi epidemija laikoma bausme bendruomenei. Vienoje jų Dievo nemalonė užsitraukiama per pašlijusius žmonių tarpusavio santykius:

Laukuose javai gerai užderėdavo, gyvuliai gerai augo, ir žmonės visko turėjo. Galėjo laimingai gyventi, tik nesantaika, pavydas ir peštynės visą gyvenimą nuodijo. Kai kurie ir sakydavo, gal prisiminę deivių pamokinius, kad tokiu nedoru gyvenimu žmonės užsitrauks sau Dievo rūstybę. Ir iš tikrųjų, po kiek laiko pradėjo darytis nepaprasti dalykai LTR 2409(3).

Kitoje sakmėje pasakojama, kaip siekiant Dievo užtarimo pastatoma bažnyčia:

Nu, ir visi žmonės sunkiai galėja gyvynt', visokiais būdais [Dievas] naikina juos. Sumislįja pastatyť [Skudutiškyje – A. S.-R.] bažnyčių, susitara, kad paaukot' ir pastatyť bažnyčių, kad galgi prapuls šitas maras. Nu, ir kirta miškų, nešė pečiaiis žmonės. Visa parapija sunešė, pastatė bažnyčių. Bažnyčių kai pastatė, apšvintina, ir tas maras prapuola, jau nebebuva pas žmonis, nebenaikina žmanių šitų. I to bažnyčia ir dabar tebestovi da apstatyta nauju kitu bažnyčiu LTR 5078(142).

Vis dėlto tautosakos tekstų, kuriuose maras yra personifikuojamas ar siejamas su kitomis mitinėmis būtybėmis, yra gerokai daugiau³¹. Anot tyrėjų, apskritai visų ligų siejimas su Dievu yra vėlyviausias (Hoppál 1995: 155), todėl būtų galima teigti, kad bent jau liaudyje Dievo-baudėjo ir maro kaip jo siunčiamos bausmės vaizdinys galėjo būti ne toks gajus kaip miesto aplinkoje.

Peržvelgus lietuviškas paremijas ryškėja, jog Dievas dažniau buvo laikomas ne ligų šaltiniu, bet kaip tik tuo, kuris gali nuo jų apsaugoti ar padėti nelaimėje, pavyzdžiui, sakoma: *Apsaugok, Viešpatie, nuo bado, maro ir nuo žmogaus nelabo* LTR 2215(272); *Nuo maro, bado, karo ir banko gelbėk mus, Viešpatie* LTR 3549(243) ir pan. Norint apsisaugoti nuo ligų, buvo statomi *kryžiai karavykai*³², rūpintojėliai. Savų interpretacijų liaudyje susilaukdavo įvairios religinės dogmos (Surdokaitė 2010: 150–151), todėl būtų galima teigti, jog maro kaip Dievo bausmės sampratos plitimą galėjo riboti išvardytieji veiksniai. Nėgana to, pati Bažnyčia vėliau pradėjo keisti Dievo įvaizdį: anot Skirmantės Smilingytės-Žeimienės, XIX a. pirmojoje pusėje plito *Gerojo Ganytojo* siužetas, kurio pagrindu sukurtais kūriniiais „dažnai būdavo dekoruojami bažnyčių pastatai, tuo tarsi pabrėžiant, kad bažnyčia – gerojo, išklausančio ir globojančio Dievo buveinė“ (Smilingytė-Žeimienė 2003: 16).

IŠVADOS

Apibendrinant tyrimą galima teigti, jog kartu su maro epidemijomis Europoje sklandžiusios šios ligos kilmės teorijų (žydų kaltinimas ligos sukėlimu / sklaida ir maro siejimas su Dievo bausme) recepcija Lietuvoje laikytina komplikuota.

31 Iš 44 mitologinių sakmių apie marą, esančių Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne, „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ tomuose bei kitoje spausdintoje literatūroje, tik trijose eksplicitiškai nusakomas maro ryšys su Dievu. Visose kitose saktmėse maras siejamas su raganomis (BsLP1: 152–153), baltomis panomis (TD III: 123) arba veikia kaip savarankiška būtybė, neapartiant jos etiologijos.

32 Anot G. Surdokaitės-Vitienės, šis kryžius iš kitų išsiskyrė savo funkcija – „[j]is buvo statomas norint apsisaugoti nuo maro, choleros, dizenterijos ar kitų užkrečiamų ligų, nuo audros ir perkūnijos <...>. Tikėta, kad tą vietą, kurioje stovi kryžius karavykas, Dievas apsaugo nuo visų užkrečiamų ligų“ (Surdokaitė-Vitienė 2008: 29).

Kaip rodo istoriniai šaltiniai, jų tyrimai ir tautosakos tekstai, Lietuvoje, kaip ir kitur Europoje, žydai galėjo būti siejami su ligomis, tačiau išpuolius prieš juos galėjusios lemti įvairios ekonominės priežastys arba kaltinimas ritualinėmis krikščionių žmogžudystėmis. Galima kelti prielaidą, jog žydų kaip maro skleidėjų teorija Lietuvoje tiek viduramžiais, tiek vėlesniais laikotarpiais galėjo būti žinoma, tačiau tautosakoje ji labai menkai atspindėta, o rasti pirminių istorinių šaltinių kol kas nepavyko.

Antrosios teorijos, kurioje maro epidemija laikoma Dievo siųsta bausme, recepcija, kaip atskleidė tyrimas, taip pat gana miglota. Lietuvoje, kaip ir visoje Europoje, tokia samprata buvo įtvirtinama per bažnyčioje giedamas giesmes, dvasininkų pamokslus, sakralųjį meną, tačiau surinkti tautosakos tekstai leidžia teigti, kad bent jau valstietiškoje kultūroje ji galėjo smarkiai konkuruoti su mitine užkrečiamųjų arba epideminių ligų samprata ir įsivaizdavimu.

Tikimasi, jog straipsnyje išryškėjusios tyrimų spragos susilauks norinčių jas užpildyti mokslininkų dėmesio.

ŠALTINIAI

- Biblija – *Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė Antanas Rubšys ir Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, prieiga per internetą: https://biblija.lt/index.aspx/Lt_vertimai/leidimai/b_rk_e1999/kn_skyriai/index.aspx?cmp=reading&doc=BiblijaRKE1999_Kun_11 (cituoiant nurodoma *Šventojo Rašto* knyga ir eilutė).
- BsJT – *Įvairi tautosaka iš rinkinių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- BsJK – *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- BsLP1 – *Lietuviškos pasakos: pirma knyga*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 5), Vilnius: Vaga, 2001.
- BsV – *Iš gyvenimo vėlių bei vėlnių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 7), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- DPI – *Didieji pasaulio išradimai*, sudarytojas Brian M. Fagan, Vilnius: Alma littera, 2005.
- GDM – *Giesmės dangaus miestui*, parengė Dainora Pociūtė-Abukevičienė, Mikas Vaicekuskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- IEPH – *International Encyclopedia of Public Health*, vol. I, ed. William C. Coockerham, second edition, Oxford: Academic Press, 2017.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- MaSLKP – Mažvydas. *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, spaudai parūpino dr. Jurgis Gerullis, Leipcikio universito ekstraord. profesorius, Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys, 1922, prieiga per internetą: <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0003659669>.

- TD III – Jonas Balys. „Tautosaka iš Kossarzewskio ‘Lituanikos’“, *Tautosakos darbai*, t. III, 1937, p. 109–148.
- VJKD – *Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis, 1710–1723 metai = Diarium Collegij Societatis Iesu ab anno 1710 ad anni 1723 septembrem exclusive*, parengė Irena Katilienė, Vilnius: Baltos lankos, 2004.

LITERATŪRA

- Alexander John T. 2003. *Bubonic Plague in Early Modern Russia*, New York: Oxford University Press.
- Baronas Darius 2001. „Ligos ir epidemijos“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas [et al.], Vilnius: Aidai, p. 293–302.
- Bartoszewicz Kazimierz 1914. *Antysemitizm w literaturze polskiej XV–XVII w.*, prieiga per internetą: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=289196>, [žiūrėta 2020-09-28].
- Bynum William 2008. *The History of Medicine*, New York: Oxford University Press Inc.
- Byrne Joseph P. 2004. *The Black Death*, Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Byrne Joseph P. 2006. *Daily Life During the Black Death*, Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Byrne Joseph P. 2012. *Encyclopedia of Black Death*, Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Boeckl Christine M. 2000. *Images of Plague and Pestilence*, 1st edition, Kirksville: Truman State University.
- Borysiewicz Leszek 2017. “Plagues and Medicine”, in: *Plagues*, edited by Jonathan L. Heeney, Sven Friedemann, United Kingdom: Cambridge University Press, p. 66–91.
- Bradley Richard 2019. *The Plague at Marseilles Consider'd: With Remarks Upon the Plague in General, Chewing Its Causes and Nature of Infection, with Necessary Precautions to Prevent the Spreading of That Direful Distemper*, Glasgow: Good Press.
- Chazan Robert 2007. *The Jews of Medieval Western Christendom, 1000–1500*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohn Samuel K. Jr. 2007. “The Black Death and the Burning of Jews”, *Past and Present*, No. 196 (August), p. 3–36.
- Dobson Christopher, Dobson Mary 2017. “Plagues and History: from the Black Death to Alzheimer’s Disease”, in: *Plagues*, edited by Jonathan L. Heeney, Sven Friedemann, United Kingdom: Cambridge University Press, p. 32–65.
- Fabbi Christiane Nockels 2007. “Treating Medieval Plague: the Wonderful Virtues of Teriac”, *Early Science and Medicine*, vol. 12, No. 3, 2007, p. 247–283.
- Finley Theresa, Koyama Mark 2016. *Plague, Politics, and Pogroms: The Black Death, Rule of Law, and the Persecution of Jews in the Holy Roman Empire*, prieiga per internetą: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/72110/1/MPRA_paper_72110.pdf>, [žiūrėta 2019-06-03].
- Foa Anna 2000. *The Jews of Europe after the Black Death*, Berkeley: University of California Press.
- Frandsen Karl-Erik 2010. *The Last Plague in the Baltic Region 1709–1714*, Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Ginzburg Carlo 1992. *Esctasies: Deciphering the Witches’ Sabbath*, New York: Penguin Books.
- Graetz Heinrich 2009. *History of the Jews: From the Rise of the Kabbala (1270 C. E.) to the Permanent Settlement of the Marranos in Holland (1618 C)*, vol. IV, New York: Cosimo Classics.
- Griciūtė-Švėrbienė Liepa 2011. *XVII–XVIII a. bažnytinės procesijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla
- Hoppál Mihály 1995. “Symbolic Healing in Hungarian Ethnomedicine”, in: *Folk Belief Today*, edited by Mare Kõiva and Kai Vassiljeva, Tartu: Institute of Estonian Language and Estonian Museum of Literature, p. 138–148.
- Horrox Rosemary 1994. *The Black Death (Manchester Medieval Sources)*, Manchester: Manchester University Press.

- Hundert Gershon David 2006. *Lenkijos ir Lietuvos žydai aštuonioliktame amžiuje: naujųjų laikų genealogija*, Vilnius: Eugrimas.
- Yuval Israel Jacob 2002. "They Tell Lies: You Ate the Men: Jewish Reactions to Ritual Murder Accusations", in: *Religious Violence between Christians and Jews: Medieval Roots, Modern Perspectives*, edited by A. S. Abufalia, London: Palgrave Macmillan UK, p. 86–106.
- Yuval Israel Jacob 2006. *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, Berkeley: University of California Press.
- Jakulis Martynas 2010. „Rokitai: santvarka ir tvarka XVIII–XIX a. I pusėje“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 33, p. 59–95.
- Jedwab Remi, Johnson Noel D., Koyama Mark 2019. "Negative Shocks and Mass Persecutions: Evidence from the Black Death", *Journal of Economic Growth*, Springer, p. 1–51, prieiga per internetą: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10887-019-09167-1>, [žiūrėta 2020-09-03].
- Kazakevičius Rimgaudas Virgilijus 2017. *Medicinos atradimų istorijos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Klajumienė Dalia 2004. „Bažnyčios altorių, sakyklos, krikščykos plastika ir ikonografinė programa“, in: *Tytuvėnų Bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 119–146.
- Koch Tom 2011. *Disease Maps: Epidemics on the Ground*, Chicago: University of Chicago Press.
- Kohn George Childs 2008. *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, edited by George Childs Kohn, New York: Facts On File.
- Kontrimė Milda 2020. „Quebec“, *Šiaurės Atėnai*, prieiga per internetą: <http://www.satenai.lt/2020/04/10/quebec/>, [žiūrėta 2020-10-30].
- Magner Lois 2005. *A History of Medicine*, second edition, London: CRC Press.
- Marshall Louise 1994. "Manipulating the Sacred: Image and Plague in Renaissance Italy", *Renaissance Quarterly*, vol. 47, No. 3, p. 485–532.
- McNeill William H. 1998. *Plagues and Peoples*, New York: Anchor Books, A Division of Random House Inc.
- Morman Edvard T. 1993. *A History of Public Health*, expanded edition, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- O'Neill Aaron 2020. *Estimates of the Plague of Justinian's Death Toll in Constantinople in 541CE*, prieiga per internetą: <https://www.statista.com/statistics/1114268/justinian-plague-estimates-constantinople/?fbclid=IwAR2eRPiILPTRvPO7A2YaGRc5seJ1jDsXBeVQFISEK-k2moRCkppcyoenxv5s>, [žiūrėta 2020-09-30].
- Petkūnas Darius 2010. „Didžiojo Maro 300-ųjų metinių minėjimas“, *Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios svetainė*, prieiga per internetą: <http://www.liuteronai.lt/Parapijos/Sakiu-parapija/Naujienos/Didziojo-Mar0-300-uju-metiniu-minejimas>, [žiūrėta 2016-10-18].
- Plague 2019. U.S. "Department of Health & Human Services, Centers for Disease Control and Prevention", *Plague*, prieiga per internetą: <https://www.cdc.gov/plague/transmission/index.html>, [žiūrėta 2020-08-05].
- Polonsky Antony 2015. *Žydai Lietuvoje, Lenkijoje ir Rusijoje*, Vilnius: Versus aureus.
- Porter Dorothy 1999. *Health, Civilization and the State: A History of Public Health from Ancient Times to Modern Times*, New York: Routledge Press.
- Ragauskienė Raimonda 2017. *Mirties nugalėti nepavyko: Biržų ir Dubingių kunigaikščių Radvilų biologinė istorija (XV a. pabaiga–XVII a.)*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.
- Rothkrug Lionel 2006. *Death, Trust and Society: Mapping Religion and Culture*, Berkeley: North Atlantic Books.
- Skujytė-Razmienė Asta 2016. „Maro ir choleros kilmė lietuvių tautosakoje“, *Tautosakos darbai*, t. 52, p. 145–166.
- Skujytė-Razmienė Asta 2020. „Atvažiuoja vidurnaktį karieta, ketvertu juodų arklių pakinkyta: keliaujančios epideminės ligos lietuvių tautosakoje“, *Būdas*, Nr. 2, p. 5–15.

- Smilingytė-Žeimienė Skirmantė 2003. „Jėzaus kulto raiška XX a. I pusės Lietuvos religinėje dailėje“, *Menotyra*, Nr. 3 (32), p. 16–23.
- Solheim Jan-Erik 2005. “The Northern Light as Messenger from Other World and Harbinger of War and Disaster”, in: *Cosmic Catastrophies: A Collection of Articles*, edited by Mare Kõiva, Izolda Pustynnik, Liisa Vesik, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, p. 167–174.
- van Straten Jits 2007. “Early Modern Polish Jewry the Rhineland Hypothesis Revisited”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, vol. 40, No. 1, p. 39–50, prieiga per internetą: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.3200/HMTS.40.1.39-50>, [žiūrėta 2020-09-03].
- Surdokaitė-Vitienė Gabija 2008. „Kryžius karavykas Lietuvoje: kilmė, paplitimas, papročiai“, in: *Kryždirbystės fenomenas liaudies kultūroje*, Vilnius: Lietuvių liaudies kultūros centras, p. 28–46.
- Surdokaitė Gabija 2010. „Rūpintojėlis lietuvių tautosakoje ir liaudies skulptūroje: pagrindiniai sampratos aspektai“, *Tautosakos darbai*, t. XL, p. 139–159.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė Jurgita 2009. *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*, Vilnius: Žara.
- Šinkūnaitė Laima, Kajackas Algimantas 2010. *Lietuvos šventieji globėjai*, Vilnius: Šviesa.
- Valtueña Aida Andrades [et al.] 2017. “The Stone Age Plague and Its Persistence in Eurasia”, *Current Biology*, No. 27, p. 1–9.
- Varlik Nükheth 2013. “From ‘Bête Noir’ to ‘le Mal de Constantinople’: Plagues, Medicine, and the Early Modern Ottoman State”, *Journal of World History*, vol. 24, No. 4 (December), p. 741–770.
- Verschuuren Gerard M. 2019. „Kuo (ne)nusikalto inkvizicija (II)“, prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2019-06-18-kuo-ne-nusikalto-inkvizicija-ii/>, [žiūrėta 2020-09-30].
- Wein Berel 2011. *Patterns in Jewish History: Insights into the Past, Present & Future of the Eternal People*, Jerusalem: Maggid Books.
- Winkler Albert 2005. “The Medieval Holocaust: the Approach of the Plague and the Destruction of Jews in Germany, 1348–1349”, *Federation of East European Family History Societies*, vol. XIII, p. 6–24.
- Winslow Charles-Edward Amory, Duran-Reynals Marie Louise 1948. “Jacme D’Agramont and the First of the Plague Tractates”, *Bulletin of the History of Medicine*, vol. 22, No. 6 (November–December), p. 747–765.
- Белова Ольга 1999. „Еврей“, in: *Славянские древности*, т. 2: Д–К, Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения, p. 173–176.

Conspiracy or Punishment? Theories on the Origins of Plague in Europe and Their Reception in Lithuania

ASTA SKUJYTĖ - RAZMIENĖ, MILDA KONTRIMĖ

Summary

Keywords: divine punishment, disease, plague, folklore, the Middle Ages, the Jews.

A huge epidemic broke out among the armies of the Mongol prince who laid siege of the city of Caffa in 1346. Until 1350, its spread across the Western Europe erased about one third of its population. The plague caused by the *yersinia pestis* bacteria repeatedly broke out in Europe until the end of the 18th century. Its high rate of morbidity and mortality induced people to deliberate upon the causes of its appearance and almost regular outbreaks. The authors

of the article discuss two popular European theories of the origins of plague. The first one associated the plague with the Jewish community, while the second one proclaimed it a divine punishment for the people's sins. By means of discussing and comparing historical materials, folklore, religious literature, foreign and Lithuanian research contributions, and published sources, the authors aim to find out whether these two theories of the origins of plague could be detected in Lithuania.

Various cultures tend to find different explanations for the causes of the disease; however, against the background of an epidemic, these explanations are bound to incorporate the supernatural, and interpretations of the omens (anomalous signs): e.g., an unusually bright star, a passing comet, the Northern Lights, or the like. Lithuanians also believed that sighting certain phenomena in the sky (*fiery lions, a cross, militant knights, a black coffin, a star with a tail*, etc.) could predict the imminent war, disease (especially plague), and other misfortunes. A popular belief also maintained that diseases (especially epidemics) could be induced by a certain order of planets; this was associated with the humoral theory existing until as late as the 19th century. Miasmatic theory that grew popular in the Middle Ages asserted that people could fall ill because of the polluted air, usually blaming such pollution on the rotting and stinking organic materials. Despite growing suspicions that people themselves could contribute to the spreading of the disease (especially sailors, travelers, and persons escaping from the already affected territories), as often as not the communities resorted to scapegoating, blaming the ethnic or religious minorities, especially the Jews. The latter were accused of poisoning the food, the sources of water, or even the door handles, thus causing the plague in 1348–1351. This resulted in Jewish persecution and mass murdering in many European countries – sometimes virtually entire Jewish communities were erased.

The Jewish “confessions” were usually elicited by means of torture, while “evidence” was obtained by means of searching their homes. Anything could pass for evidence, especially some suspicious cures, like *theriacs* – herbal mixtures particularly popular during the Middle Ages. A common belief also held the Jews to be immune to the epidemic. This rumor being particularly tenacious, the Pope Clemens VI was obliged to issue a bull in order to stop the Jewish persecution and massacre. The Pope reminded his congregation that the Jews were also affected by the plague; besides, this disease could spread in the regions where there were no Jewish inhabitants. According to some researchers, in certain countries the mortality rate among the Jewish communities could indeed potentially be lower in comparison to the general urban population – due to their nutrition peculiarities and special attention to the personal hygiene. However, these were exceptional cases, while the most recent investigations show that the Jewish communities were affected by the plague similarly to the rest of the population.

In Lithuanian folklore, only meager reflections of the “poisoning Jews” theory could be found. Despite the popular stereotypes regarding the Jews that existed in the Grand Duchy of Lithuania in the course of the 14th – 18th centuries, the accusations of them causing the plague and / or spreading the disease were not particularly common. While according to the Lithuanian folklore, Jews could be associated with various illnesses, the Jewish pogroms seem to have been caused mainly by economical reasons, as well as the pan-European accusation of ritual Christian killings.

Another popular theory of the origins of plague tended to regard the disaster that befell people as the divine punishment for human sins. Assorted forms of repentance were practiced in the course of the epidemic, including holding of the Mass and public flagellations. According to the 18th century sources, the Lithuanians also practiced Mass as the means of preventing the plague, which was depicted in the religious hymns as the divine wrath. The congregation would address their prayers primarily to the sacred mediators – the Virgin Mary or the so-called “plague saints” (Saint Roch, Saint Sebastian, and Saint Rosalia). In Lithuania, like elsewhere in Europe, the notion of the epidemic plague being the punishment from God or Christ was established in the church hymns, sermons, and the religious art. However, this notion does not prevail in folk culture; there, folkloric personifications of plague or its associations with other mythical beings are much more numerous. Therefore, it is reasonable

to assert that at least among the peasants the image of the punishing God and plague as means of this punishment was considerably weaker than in the urban environment.

As result of this research, it is evident that in Lithuania, the reception of the European theories of plague (either blaming the epidemic on the Jews or associating the disease with the divine punishment) is rather complicated. We could presume that the theory of the Jews as spreaders of the plague could be familiar in Lithuania both in the Middle Ages and subsequently; however, its reflections in folklore are rather meagre, while primary historical sources could not be obtained so far. Meanwhile the second theory maintaining the plague to be the divine punishment was established in Lithuania, as elsewhere in Europe, through the efforts of the Church (hymns, sermons, and religious art). However, the folklore data enables asserting that – at least in the peasant culture – this theory encountered considerable resistance from the established folk notion and imagery of the contagious / epidemic diseases.

Gauta 2020-10-05